

Håb, utopier og handling i samfundsfag

CARSTEN LINDING JAKOBSEN OG MOGENS HANSEN

Abstract

Unge møder i dag en verden præget af krig, klimakrise og voksende ulighed, hvilket gør spørgsmålet "Er der håb?" til et vilkår i samfundsfagsundervisningen. Opgaven for undervisningen bliver at vise, at samfundet både kan kritiseres og forandres.

Samfundstænkningen har historisk bevæget sig mellem fremskridtsoptimisme og udviklingspessimisme. Artiklen indeholder en kort idéhistorisk indføring i denne problemstilling og viser, hvorledes spændingen mellem fremskridtsoptimisme og udviklingspessimisme er central for at forstå både samfundets udvikling og samfundsfags rolle. Optimismen viser muligheder, mens pessimismen synliggør begrænsninger og de fremmedgørende elementer i samfundet.

Her tilbyder håbsfilosoffen Ernst Bloch vigtige bidrag. Han ser håb som en aktiv iboende menneskelig kraft, baseret på "det-endnu-ikke" – de muligheder i nutiden, der endnu ikke er realiseret, og som kan hente inspiration i fortidens uforløste potentialer. Håb kræver derfor både kritisk analyse og evnen til at forestille sig andre samfundsformer.

For samfundsfag betyder det, at undervisningen ikke alene skal fokusere på problemer, men også styrke elevernes forestillingsevne og sociologiske fantasi. Blochs begreber – som "forhindret fremtid" og "utopisk overskud" – gør det muligt at se historien som en ressource. Idéer, begreber og organisationsformer, der "døde ud", kan evt. gentænkes i arbejdet med demokrati, fællesskab og bæredygtighed.

Dette åbner for nye fagdidaktiske idéer. Til slut i artiklen fremhæves arbejdsformer som fremtidsværksteder, scenariearbejde og storyline-forløb, som giver eleverne mulighed for at bevæge sig fra kritik til fantasi/utopi og videre til konkrete handlemuligheder.

Samfundsfag kan på denne måde fremme et handleorienteret håb, der giver unge mod på at se sig selv som aktive deltagere af fremtidens samfund i overensstemmelse med samfundsfags formål. De mere konkrete idéer vil blive uddybet i det kommende nummer af POLIS.

Indledning

Hvad gør man som underviser, når en elev eller studerende i samfundsfagstimen spørger: *"Er der håb?"*

Spørgsmålet er ikke overraskende i en tid, hvor undervisningen i samfundsfag nødvendigvis må forholde sig til en verden, der er præget af poly-kriser. Konflikterne i Ukraine og Mellemøsten, den accelererende miljø- og klimakrise, der bevæger sig i retning af de såkaldte "tipping-points" (Kemp, Xu, Depledge, Ebi et al. 2022), de autoritære angreb på de liberale demokratier og den stigende ulighed. Dette er alt sammen forhold, der naturligt rejser spørgsmålet for elever og studerende om, hvor håbet findes om en bedre verden?

Med dette udgangspunkt vil artiklen diskutere, hvordan arbejdet med håb som didaktisk perspektiv kan være en vigtig dimension i samfundsfagsundervisningen. Dette kræver, at undervisningen i faget udvikler elevernes forestillingsevne, sociologiske fantasi, deres evne til at tænke ud af boksen, i alternative fremtider og dermed også tænke uden for de nuværende samfundsmæssige rammer (Miller 2018).

Mere konkret vil artiklen lægge op til en diskussion af, hvordan vi i undervisningen i samfundsfag kan udvikle elevers og studerendes potentiale til at tænke i alternative samfundsindretninger med udgangspunkt i de muligheder, det eksisterende samfund og historien giver. Dette sker i form af en diskussion af, hvordan nogle af tankerne hos den tyske "håbsfilosof" Ernst Bloch (1885-1977) kan inspirere undervisningen i samfundsfag.

Det er artiklens påstand, at vi i samfundsfag skal fokusere på *kritisk tænkning* og strukturel problembevidsthed i samfundsfag (Linding Jakobsen 2024), dvs. udvikle elevers og studerendes evne til både at analysere samfundsmæssige strukturer og sammenhænge samt tage kritisk stilling til disse – og som et yderligere vigtigt mål: at lære elever og studerende at tænke i alternative fremtider.

Et begreb som sociologisk fantasi har tidligere været frem-

hævet som væsentligt for at udvikle elever/studerendes evne til at se på samfundet med kritiske øjne (Mills 1959; Negt 1975). Men for at give diskussionen yderligere perspektiv foreslås at inddrage en mere omfattende håbstænkning, som bl.a. findes hos Ernst Bloch. Bloch udtrykker det på denne måde: *"Det gælder om at lære at håbe. Håbet giver ikke op, det er forelsket i fremgang, ikke i nederlag. Og det står over frygten, er ikke passivt som denne, endnu mindre indespærret i et intet. Dets affekt er ekspansiv – det udvider mennesket i stedet for at indsnævre det, og man kan aldrig få for meget af det, som på indersiden gør dem målrettede og på ydersiden kan være dem til hjælp"* (Bloch 1954-1959, 3-4, egen oversættelse fra svensk oversættelse).

Skal intentionen om, at undervisningen i højere grad end nu skaber et håb hos elever og studerende, realiseres, kræver dette naturligvis også didaktiske overvejelser. Artiklen afrundes med et kort oplæg til dette og følges op og konkretiseres i artikler i næste nummer af POLIS.

Håb – udviklingsoptimisme og udviklingspessimisme

En klassisk samfundsvidenskabelig definition af begrebet håb lyder: *"Håb er en kompleks, fremtidsorienteret følelse, der fungerer som bro mellem et ønske om forandring og troen på, at dette er muligt, men også usikkert"* (Huber 2024). Med andre ord indebærer begrebet både et formuleret ønske om at skabe den fremtid, der er anderledes, men samtidig en erkendelse af, at selv om det kan være ønskeligt og muligt at ændre tingene, er det ikke sikkert, at det sker – en anden fremtid er mulig, men usikker.

Håb som begreb omfatter således både et ønske om en bedre fremtid og en usikkerhed om, hvorvidt det kan lade sig gøre. Vægtningen mellem ønske og usikkerhed kan ud fra en samfundsvidenskabelig synsvinkel tolkes som et spændingsfelt mellem et udviklingsoptimistisk og et udviklingspessimistisk perspektiv.

For at belyse dette spændingsfelt skal vi foretage et kort idéhistorisk tilbageblik. Dette gør vi ved at gå godt 200 år tilbage, mere præcist til 1700-tallets oplysningstid (Reckwitz 2025, 124-129). Oplysningstidens store tænker Immanuel Kant formulerede oplysningens formål som at udvikle det myndige menneske, der vil være i stand til at træffe egne moralske og po-

litiske afgørelser (Oplysningens verden 2007, 91). I sit lille skrift *Hvad må jeg håbe?* (oprindelig udgivet 1781) uddyber han dette perspektiv ved at beskrive håbet som en vekselvirkning mellem håb og handling. Blöser udtrykker vekselvirkningen på denne måde: Vi skal som mennesker handle, som vi skal (Blöser 2024). Det sætter os i stand til at håbe, samtidig med at håbet understøtter vores handlinger.

Med afsæt i dette skal vi i det følgende vise, hvordan politiske ideologier og samfundstænkere har forholdt sig til den omfattende moderniseringsproces, de vestlige samfund har gennemgået de sidste par århundreder. Hensigten med dette er at vise, hvordan fremskridtstro med et indbygget udtrykkeligt håb om en bedre verden står over for samfundsvidenskabelige analyser, der udtrykker skepsis over for, hvorvidt de økonomiske og teknologiske fremskridt ubetinget har ført til en bedre verden. Indledningens påpegning af de mange kriser, vores samfund står over for, bekræfter, at skepsissen over for den ubetingede fremskridtstro er fuldt berettiget og med rette rejser spørgsmålet om, hvordan vores elever/studerende bliver i stand til at handle med et håb om en anden og bedre verden.

Med sociologiske begreber karakteriserer man perioden fra slutningen af 1700-tallet (Reckwitz 2024, 123) som en moderniseringsproces, hvor de vestlige samfund gennemgår en omfattende teknologisk, økonomisk, erhvervmæssig, social og politisk udvikling. Malet med den meget brede pensel kan man spore to tendenser i forhold til, hvordan politiske ideologier og samfundstænkere har forholdt sig til moderniseringsprocessen og dens konsekvenser.

Med Andreas Reckwitz' (Reckwitz 2024, 127) begreber har den ene tendens været præget af et *fremskridtsimperativ* og et *fremskridtsnarrativ*, som man især har set i den økonomiske liberalismes tro på, at den økonomiske modernisering i form af markedsøkonomi vil føre til økonomisk vækst, bedre materielle og sociale vilkår, og i den politiske liberalismes tro på, at markedsøkonomi også vil være forudsætningen for de politiske frihedsrettigheder (Piketty 2020, 418). Med andre ord et indbygget håb om, at moderniseringen ville skabe bedre vilkår for mennesket. Man kan i en vis forstand tale om en lineær opfattelse af historien, hvor man er overbevist om, at der vil ske en fremadskridende udvikling i retning af et stadig mere udviklet og rigere samfund (Goldman 2024, 165 og 173). Når der har væ-

ret manglende fremskridt eller direkte tilbageskridt, har årsagen været, at der har været forhindringer for den liberalisme, der ville sikre både bedre levevilkår og frihed. Forhindringerne kan bestå i, at andre politiske kræfter eller sociale eller samfundsmæssige har stået i vejen for markedsökonomi og politisk frihed. Trækker man trådene op til den moderne neoliberalisme (Hansen 2020, 130), som har haft en ret dominerende rolle i den vestlige verden siden 1980'erne, finder man den samme fremskridtstro og det samme fremskridtsnarrativ. Hvis blot markedskræfterne får mulighed for at udfolde sig, ikke kun inden for de nationale grænser, men også i form af den globalisering, der har fundet sted siden 1990'erne, vil der være basis for stadig økonomisk fremgang til gavn for alle.

Man kan også med nogen ret karakterisere de socialistiske idéer, som Karl Marx udviklede i midten af 1800-tallet, som en tro på, at moderniseringsprocessen på sigt ville skabe fremskridt for mennesket. Med Marx' ord skabte den kapitalistiske økonomi en voldsom teknologisk og materiel udvikling, men det reelle håb om, at dette ville være en fordel for de store befolkningsgrupper, blev forhindret af de kapitalistiske ejendomsforhold, hvor magten blev koncentreret hos en lille magtfuld kapitalistklasse. Men samtidig understregede Marx, at den økonomiske vækst, der var resultatet af kapitalismen, ville skabe *forudsætningerne* for udviklingen af en socialisme, hvor den brede befolkning både havde indflydelsen på og fik udbyttet af den økonomiske vækst. I den forstand ligger der også et fremskridtsnarrativ til grund for de socialistiske idéer. Dette ville dog *kræve* en socialistisk revolution, hvor den private ejendomsret afvikledes.

Sammenfattende kan man sige, at både liberalismen og socialismen på hver sin måde har en indbygget fremskridtstro og dermed også et håb om, at man med de rette økonomiske og politiske beslutninger og forudsætninger kan skabe bedre økonomiske, sociale og politiske forhold for den brede befolkning. Bag denne fremskridtstro ligger også en overbevisning om, at mennesket bl.a. qua bedre økonomiske forhold og uddannelse har mulighed for at tilpasse sig nye samfundsforhold og udnytte de frihedsgrader, der er forbundet med de vedvarende fremskridt.

Det er fortællingen om troen på fremskridtet og menneskets evne til at tilpasse sig dette, Reckwitz sammenfatter i begrebet fremskridtsnarrativ (Reckwitz 2024, 204).

Problematisering af fremskridtsnarrativet

Allerede i slutningen af 1800-tallet og endnu mere i løbet af 1900-tallet opstår imidlertid en anden tendens i holdningen til fremskridtstroen og fremskridtsnarrativet. Dette kommer til udtryk ved, at en række sociologer og andre samfundstænkere stiller en lang række kritiske diagnoser til moderniseringsprocessen (Goldman 2024, 188), samtidig med at de sætter spørgsmålstegn ved, om moderniseringsprocessen udelukkende giver positive muligheder for mennesket. Gennemgående i den mere kritiske tilgang til moderniseringsprocesserne er, at der sættes spørgsmålstegn ved, i hvilket omfang den økonomiske og materielle udvikling nødvendigvis giver bedre menneskelig trivsel for alle. Den amerikanske forsker Wendy Browns (Brown 2023) spørger, om mennesket overhovedet har kapacitet til at håndtere de voldsomme samfundsforandringer.

En af de første, der påpegede de mulige problematiske sider af den altomfattende modernisering af de vestlige samfund, var sociologen Max Weber. For Weber var et af de afgørende træk ved den moderne kapitalisme rationaliseringen, som skabte en hidtil uset effektivitet. Bagsiden af denne udvikling var, at mennesket kom til at befinde sig i "rationalitetens jernbur". Med moderniseringen og rationaliseringen har mennesket udviklet teknik og økonomi, men samtidig er menneskelige idealer og værdier skubbet i baggrunden til fordel for det moderne effektive liv.

Set i lyset af temaet om håb rejser Max Weber spørgsmålet, om moderniseringen, sådan som udviklingsoptimisterne hævder, rent faktisk medfører ubetingede fremskridt. Buret inde i "rationalitetens jernbur" har mennesket udelukkende fokus på effektivitet. Med Webers egne ord bliver vi "fagmennesker uden ånd, nydelsesmennesker uden hjerte" (Andersen, Heine et al. 2007, 109). I Webers sociologiske tænkning bliver der sat fokus på de mere problematiske sider af fremskridtsnarrativet.

Senere i det 20. århundrede satte Sigmund Freud yderligere spørgsmålstegn ved menneskets evne til at håndtere det moderne samfund. Med påpegningen af, at mennesket i høj grad er styret af sine ubevidste drifter og er påvirket tilbage fra den tidligste barndom, er det langt fra altid i stand til at handle så rationelt og fornuftigt (Goldman 2024, 181), sådan som det forventes i det moderne samfund. Også hos Freud problematisere-

res fremskridtsnarrativet, da dette forudsætter, at mennesker er i stand til at tilpasse sig de hastige forandringer.

En yderligere kritik af fremskridtsnarrativet møder man hos Frankfurterskolen. Erich Fromm (1900-1980) og Herbert Marcuse (Marcuse 1969) griber tilbage til Marx' fremmedgørelsesbegreb og påpeger, at det moderne forbrugssamfund netop skaber fremmedgørelse, i den forstand at mennesker ikke bliver i stand til at gennemskue de reelle magtforhold i samfundet. Marcuse introducerer begrebet "det endimensionelle menneske" som en karakteristisk af det ensidige fokus på materiel vækst og mennesket som en ubevidst forbruger.

Andre repræsentanter for Frankfurterskolen som f.eks. filosofen Jürgen Habermas (Andersen, Heine et al. 2007) og sociologen Axel Honneth (Hansen 2009) har bl.a. fokus på de skjulte magtforhold i det moderne samfund og den manglende anerkendelse hos store grupper af befolkningen. Bag den tilsyneladende og formelle lighed i det moderne kapitalistiske samfund gemmer sig det, Honneth kalder "ubalancerede" magtforhold, der er et udtryk for, at de økonomiske strukturer og ejendomsforhold i samfund skaber ulighed og uretfærdighed i forhold til forskellige befolkningsgruppers mulighed for indflydelse og anerkendelse. Habermas' udtryk "koloniseringen af livsverdenen" er på samme måde et udtryk for, at de økonomiske strukturer og magtforhold i stigende grad griber ind i det enkelte menneskes mulighed for at forme sin tilværelse og en oplevelse af meningstab.

I meget kort form sætter Frankfurterskolen således spørgsmålstegn ved det fremskridtsnarrativ, som er bærende for den fremskridtoptimistiske holdning, man møder hos liberalismen og neoliberalismen.

De senere år har den norske antropolog Thomas Hylland Eriksen (Hylland Eriksen 2016) og sociologen Hartmut Rosa (Rosa 2014) tilføjet nye kritiske perspektiver til fremskridtsnarrativet. Med begrebet "overheating" betegner Hylland Eriksen en udvikling, hvor den accelererende udvikling i det moderne samfund, som f.eks. kommer til udtryk i globaliseringen og den teknologiske udvikling, ikke kun skaber kriser på makroplan (klima, økonomiske kriser m.m.), men også på mesoplan (f.eks. hos marginaliserede grupper) og mikroplan, dvs. identitetskriser for det enkelte menneske i form af psykiske problemer og mistriivsel.

Parallelt med Hylland Eriksen anvender Hartmut Rosa udtrykket accelerationssamfundet eller højhastighedssamfundet som en karakteristik af det moderne samfund. Han relancerer fremmedgørelsesbegrebet som en karakteristik af et moderne samfund, hvor de hastige samfundsændringer fremmedgør det enkelte mennesker og presser det både emotionelt og eksistentielt. Hvor fremskridtsnarrativet besynger de teknologiske fremskridts muligheder for menneskets udfoldelser, påpeger Rosa at accelerations- og konkurrencesamfundet hæmmer eller ligefrem ødelægger det enkelte menneskes frihed og autonomi. På den måde bliver accelerationssamfundet i modsætning til fremskridtsnarrativet en fortælling om, at det moderne samfund og den økonomiske vækst i virkeligheden bliver et totalitært samfund, fordi alle presses til at skulle følge med i de hastige samfundsændringer – og som langt fra alle mennesker er i stand til.

Samlet set kan man ud fra de præsenterede perspektiver sammenfatte kritikken af fremskridtsnarrativet på følgende måde: Fremskridtsnarrativet i form af både liberalisme og socialisme som politiske ideologier formulerer på hver deres måde et håb for menneskeheden, der er knyttet til økonomiske og sociale fremskridt. I den forstand har begge ideologier en lineær historieforståelse. Kritikken af fremskridtsnarrativet problematiserer dette ved at påpege, at håbet og troen på fremskridt i den fremskridtoptimistiske version ikke ser de problematiske sider af denne udvikling. Den rationalitet og tro på, at menneskets kan tilpasse sig og udnytte muligheden, sættes der i den fremskridtpessimistiske tradition spørgsmålstegn ved. Dette skyldes både – på makroniveau – at det moderne samfund stadig grundlæggende er præget af ulige magtforhold og – på meso- og mikroniveau – at den fremmedgørelse og usikkerhed, som man ser i det moderne samfund, er udtryk for, at mennesket ikke har kapacitet til at tilpasse sig og bliver presset af en samfundsudvikling, der har mere vægt på økonomisk vækst end på menneskelig trivsel og frigørelse.

Under indtryk af de kriser, der præger verden i dag, er der ingen tvivl om, at det mere udviklingspessimistiske perspektiv ofte vil være dominerende i undervisningen. For ikke at falde i denne grøft, vil vi nedenfor med udgangspunkt i den tyske ”håbsfilosof” Ernst Bloch pege på de muligheder, der er for at bringe begrebet håb i fokus i samfundsfagsundervisningen.

Men inden da skal vi lige rundt om samfundsfag som fag i forhold til diskussionen om, hvordan vi som undervisere klæder elever og studerende på i forhold til håbet om en anden og bedre verden.

Samfundsfag – giver det håb?

Samfundsfag er i forhold til mange andre fag et relativt nyt fag. Samfundsvidenskabelige discipliner som statskundskab, økonomi m.m. er først for alvor etableret som videnskabsfag i løbet af det 20. århundrede. Undervisningsfaget samfundsfag blev først etableret i løbet af 1960'erne og figurerer i dag som et obligatorisk fag i både grundskole og på ungdomsuddannelser. En moderne dannelses-tænkning inddrager da også både naturvidenskabelige, humanistiske og samfundsvidenskabelige elementer. Derfor er det også naturligt, at bestemte formuleringer går igen, når man læser bekendtgørelser og læreplaner, og som netop peger på vigtigheden af samfundsfaglig viden og indsigt i forhold til demokratiet.

Det hedder f.eks. i formålsformuleringen for samfundsfag i grundskolen:

”Eleverne skal opnå kompetencer til aktiv deltagelse i et demokratisk samfund” (UBVM 2025).

Og for samfundsfag på ungdomsuddannelserne hedder der bl.a.

”Almendannelsen skal ... fremmes ved at give eleverne lyst og evne til at forholde sig til og deltage i den demokratiske debat og gennem undervisningens indhold og arbejdsformer engagere eleverne i forhold af betydning for demokratiet og samfundsudviklingen” (UBVM 2025).

Bag disse formuleringer ligger der en tro på, at undervisning i samfundsfag giver mening, da den bidrager til, at elever og studerende vil engagere sig i den demokratiske debat og herigennem aktivt påvirke samfundsudviklingen. Hensigten med undervisningen i samfundsfag er at bidrage til elevers og studerendes lyst og evne til at være aktive samfundsborgere, men understøtter dette i tilstrækkelig grad intentionen om at skabe et håb om for-

anderlighed hos elever og studerende? Det er artiklens påstand, at dette ikke fuldt ud er tilfældet, og at vi skal søge nye veje i samfundsfagsundervisningen for at skabe det håb hos elever og studerende, som gør det muligt for dem at forestille sig ændringer i forhold til de samfundsmæssige kriser, som er beskrevet i indledningen. Med andre ord give samfundsfagsundervisningens elever og studerende det håb, der blev efterspurgt i indledningen.

Lad os se lidt nærmere på, hvordan samfundsfag bliver beskrevet. Selv på denne lange tidsmæssige afstand til Kant og oplysningstiden kan man spore forestillingen om det myndige menneske bag den forståelse, der er indeholdt i beskrivelsen af samfundsfags formål. Formuleringer som "kompetencer til aktiv deltagelse" og "lyst og evne til at forholde sig til og deltage i ..." bygger på en tro på borgerens evne til selvstændigt engagement i samfundet. Der ligger med andre ord en præmis i forståelsen af samfundsfag om, at mennesket kan være et handlende væsen – og det kan undervisningen i samfundsfag bidrage til.

Til gengæld kan man ikke i forståelsen af samfundsfag spore det andet aspekt, forståelse af mennesket som et væsen, der handler ud fra et håb om en anden og bedre verden. Eleven/den studerende skal opnå kompetencer til at handle selvstændigt og aktivt, men retningen for handlingen – håbet – er ikke indeholdt i forståelsen af samfundsfag. Som nævnt i indledningen er det håbet som perspektiv for undervisningen, der er hensigten med denne artikel.

I forlængelse af artiklens intention om at pege på nødvendigheden af, at elever og studerende får et håb om en bedre verden gennem evnen til kritisk tænkning, sociologisk fantasi og evnen til at tænke i alternativer, er det derfor hensigtsmæssigt at anlægge et nyt perspektiv. Det gør vi i det følgende med udgangspunkt i Ernst Bloch.

Ernst Bloch – en ny vinkel

Efter dette idéhistoriske overblik over fremskridtsoptimisme og fremskridtspessimisme vil vi i det følgende introducere den tyske tænker Ernst Bloch. Formålet med dette er dobbelt:

For det første at give et bud på, hvordan modsætningen mellem det fremskridtsoptimistiske og det fremskridtspessimistiske – måske – kan forenes ved at inddrage den håbs-filosofi, som Bloch udvikler.

For det andet at give nogle foreløbige udkast til fagdidaktiske bud på, hvordan man kan besvare nogle af de spørgsmål, der rejses i indledningen til denne artikel. I næste temanummer vil dette blive uddybet.

Ernst Bloch – kort historie

Ernst Bloch (1885-1977) vokser op i et kaotisk Tyskland i mellemkrigstiden, hvor gamle samfund går til grunde med afsæt i kapitalismen og en voldsom industrialisering, som ændrer samfund på kort tid, og han sønderrives, fremmedgøres og oplever fornedrelse, men trods denne baggrund var der i hans arbejde en tro på et bedre samfund. Ernst Bloch var marxist og bosatte sig i DDR efter 2. Verdenskrig, men ser tidligt, at den form for socialisme, som materialiseres i DDR, ikke bygger på en historisk åbenhed, men er indlejret i en bestemt lukket totalitet, som fjerner utopier og fremtiden som et åbent projekt – en ”åben totalitet” (Andersen, Nielsen, Stounbjerg og Thomsen 1982, 32). Efterfølgende flytter han til Vesttyskland.

Ernst Blochs – det-endnu-ikke og historiens fremtid

Ernst Bloch var på mange måder en utopisk tænker. Selv om han var erklæret marxist, gjorde han også op med den deterministiske udlægning af marxismen, som hævdede, at historien nødvendigvis ville ende med, at kapitalismen ville bryde sammen og udvikle sig til socialisme. Han troede grundlæggende på, at det var muligt at skabe en bedre verden, hvilket i hans overbevisning var et socialistisk, samfund. På den måde skriver han sig ind i den tradition for den fremskridtstro, som tidligere er beskrevet, men samtidig var han uhyre opmærksom på, at den bedre fremtid ikke opstod af sig selv, ligesom han som marxist var meget kritisk over for det kapitalistiske samfund. Håbet om et bedre samfund skal baseres på menneskers aktive handlinger, men vel og mærke også handlinger, der er baseret på de muligheder, der er til stede i det eksisterende samfund. I den forstand forener han fremskridtshåbet og -troen med en kritik af det eksisterende samfund.

Ernst Bloch har mange centrale pointer, men i denne artikel vil der blive fokuseret på de lidt snørklede begreber *det-endnu-ikke*; *det-endnu-ikke bevidste* og *det endnu-ikke tilblevne*

samt pointer i relation til måder at forstå historien på som en mulighed i fremtiden! Disse vil blive forklaret i det følgende.

Ernst Bloch kritiserer tidligere tiders tænkere for at fokusere på enten – en afsluttet, død fortid eller hos visse marxister en forudbestemt fremtid. ”... *Længslen – den eneste ikke korrumpere egenskab hos alle mennesker – er ikke blevet udforsket. Det endnu-ikke-bevidste, det endnu-ikke-tilblevne, er ikke engang trængt igennem som term, endnu mindre som begreb, selvom det opfylder hvert menneskeligt sind og dominerer horisonten for al væren. Og i den hidtidige filosofi ligger dette blomstrende problemfelt næsten stumt ...*” (Bloch 1954, 6).

Ifølge Ernst Bloch findes der allerede i det nuværende samfund potentiale til at skabe et bedre samfund, men med Blochs eget udtryk forhindres dette af det endnu-ikke bevidste. Mennesket er på trods af ønsket om en bedre verden ikke bevidst om de potentialer, der faktisk findes i det bestående samfund. Vi skal nedenfor uddybe dette, men først skal vi se på to andre vigtige begreber: drivkraften og håbet.

Ernst Bloch ser det håbende mennesket som havende en iboende, ontologisk længsel efter, jf. ovenstående citat, og vilje til, til trods for alle forfærdigelige vilkår, at ville en bedre fremtid. Der er i denne længsel en historisk drivkraft, som giver muligheder for realisering af utopier. Mennesket har modsat dyr ligeledes en forestillingsevne, som findes og ”bare” skal hjælpes på vej af det skolede håb, *docta spes*, som direkte kan oversættes til et oplyst (skolet) håb. Det er et begreb, som kan relateres til et nutidigt begreb som *powerful knowledge*, som er udviklet af de britiske uddannelsesforskere Michael Young og David Lambert (Young og Lambert 2014). I begrebet *powerful knowledge* ligger bl.a., at viden bruges til at fremme menneskets evne til at forestille sig og realisere alternative fremtider. Begge begreber indikerer behovet for viden som forudsætning for sociale forandringer. Forskellen er, at hvor Young og Lambert fokuserer på adgang til specialiseret viden, ikke-hverdagsviden, *powerful knowledge*, fremhæver Bloch ligeledes håbets ontologiske dimension – det iboende element – som drivkraft for historisk forandring.

Utopier og forudsætninger

Ernst Bloch skelner mellem forskellige former for utopier; på den ene side de abstrakte utopier*, som forbliver rene ahistoriske forestillinger uden realiseringskraft, og på den anden side de objektivt-reale utopier, der rummer en konkret mulighed for at blive virkelighed. Realiseringen af disse utopier forudsætter imidlertid bestemte historiske og sociale betingelser.

Der skal således være et "åbent vindue", bestemte historiske forudsætninger,** for at realisere den forestillede objektive reale utopi; problemer skal erkendes,** aktører med politiske viljer og viden skal være klar. Hvis ikke kræfter i samfundet er klar til utopien, vil der blot være tale om en abstrakt ahistorisk utopi. Og håbet og utopien løber ud i sandet:

"Må dagdrømmene altså uddybes og vinde i omfang, for det betyder, at de beriges med netop det nøgterne blik på tingene; ikke så de forhærder sig, men så de ser klart. Ikke så de nærmer sig tingene som den blot betragtede fornuft og tager dem som de er i øjeblikket, men som den deltagende fornuft, der tager tingene som de går – altså også som de kunne gå bedre" (Bloch 1968, 4-5, oversat fra svensk).

Perspektiver ind i samfundsfag

Ernst Bloch har en omfattende historisk viden og inddrager filosofi, arkitektur, billedkunst og andre videnskaber i sit arbejde. Bloch talte om det, han kaldte "utopisk overskud"; idéer, bygninger, hverdagspraksisser, organisationsformer og meget

* De abstrakte utopier vil ikke have en "real" mulighed, da de tænkes uden for samfundets givne strukturer, og har en idé om et statisk "paradis", som er uforenelig med historiens åbne karakter, og ej heller ønskelig, da den lukker for menneskets fantasi.

** Benævnt "Tendensen" hos Bloch.

*** Bloch skriver som marxist ind i en tænkning om, at borgerskabet vil gøre alt, hvad det kan, for at få mennesket til at tro, at det kapitalistiske samfund er det ønskelige, og sløre dets bevidsthed i forbrug: *"Den borgerlige interesse vil i stedet forsøge at trække enhver anden, modsat interesse med sig i sit eget nederlag; for at udmatte det nye liv udgiver den derfor sin egen døds kamp som værende principiel, af ontologisk karakter. Den borgerlige tilværelses håbløshed udstrækkes til at gælde hele den menneskelige situation – selve væren"* (Bloch, 1986 Vol. 1, s. 54-55, forord til Håbets Princip).

mere som i en nutidig kontekst kan reaktualiseres og tænkes ind i arbejdet med fremme af menneskets frihed og rækker utopisk frem – alternative fremtider: ”... *Og kunstens, videnskabens og filosofiens blomstringstider står altid for meget mere end den falske bevidsthed, som et samfund i sin tid nærrede om sig selv, og som det med lokalt betingede modifikationer greb til for at forskønne sig. Tværtimod kan disse blomstringstider klart løftes ud af deres første samfundsmæssige-historiske kontekst, fordi de i deres essens ikke er bundet til denne*” (Bloch 1968, 155, oversat fra svensk). Eksempler på ”utopisk overskud” vil blive eksemplificeret nedenstående.

Fokus i denne afsnit er, hvordan Bloch ser historien og her særligt begrebet *usamtidighed* og refleksioner over *fremtid i fortiden*, som også kan benævnes fortidens forhindrede fremtid, som centrale. Mere herom følger nedenfor.

Ernst Bloch taler om forskellige tider, jf. ovennævnte, som vil blive belyst i de næste afsnit og give afsæt for optimisme. Men før vi går til historien, fortiden og fremtiden, kommer lige kort en forståelse af nutiden.

Nutiden – uroen og rastløsheden

Nutiden er dialektisk – fortiden møder det endnu-ikke-til-blevne, og skal der ske historisk fremskridt, skal nutiden ”bevidstgøres” – det endnu-ikke-bevidste – gennem det skolede håb, *docta spes*: ”... *Nuet fyldes med det, der endnu ikke er, som samtidigt foregribes i nuet ...*” (Andersen, Nielsen, Stounbjerg og Thomsen 1982, 41). Og videre det mere rastløse og længselsfulde element jf. ovenstående; ”*Nuet er dunkelt og rastløst. Det skal fyldes med det, som endnu ikke er*” (Andersen, Nielsen, Stounbjerg, og Thomsen, 381982).

Men det nye og berigende hos Bloch er særligt hans syn på fortiden og dets muligheder. Der er (mindst) to muligheder i fortiden. Dette illustrerer han med to begreber: den forhindrede fremtid og *usamtidighed*. Indholdet af disse fremgår af de to næste afsnit.

Fortidens forhindrede fremtid – genkomst af idéer, organisationsformer og institutioner

Den forhindrede fremtid, fremtid i fortiden, kan have karakter af *utopisk overskud*, som er idéer, konkrete historiske begivenheder og følgende organisationsformer, som ikke lod sig realisere i sin egen tid, eller kun i en kort periode, eller bare ”døde ud”, men som var værdifulde med utopisk overskud. Men den fortidige forhindrede fremtid vil kunne gentænkes med henblik på menneskets frihed samt kobling til naturen og bæredygtighed. Som eksempel fik Norges borgere under 2. Verdenskrig små jordstykker af kommunen, så borgerne kunne dyrke kartofler for ikke at lide af sult. Genbrug og selvforsyning sås generelt i stort omfang under 2. Verdenskrig, og ville denne tanke om lokal selvforsyning kunne finde genklang bredt igen i en mere fredelig kontekst? Og et andet eksempel. Bl.a. blev Sydamerika afskåret fra Europa under 2. Verdenskrig, og man opbyggede en egen viden og industriel base uafhængigt af Europa. Med andre ord: Verden har også i nyere tid været i stand til faktisk at kunne mindske afhængighed, styrke innovation og have langt færre omkostninger og (udslip af CO₂) til transport. Og hvad vil der ske, hvis alle borgere i Danmark fik en jordlod? Ville borgerne ikke få et andet forhold til jorden, naturen og ”stedet” (Auge 1995)? Og måske gentænke statshusmandstanken, hvor landarbejdere, særligt i 1920’erne og 1930’erne, fik muligheder for få deres egen jord eller leje af staten. Igen vil der være liv på landet og en mere retfærdig fordeling af jorden? Der er her tale om, at idéer og organisationsformer, som faktisk har været, måske kan tænkes på ny; utopisk overskud. Bl.a. i en tid, hvor vi ser, at et stort pres på vores natur og koncentration af jordeje hos færre og færre (Saxgren 2026).

Usamtidighed – øer af fortid i nutiden

En anden tilgang til historie og tid, som Ernst Bloch nævner og er mest kendt for, er begrebet *usamtidighed* (Andersen, Nielsen, Stounbjerg og Thomsen 1982, 21 og 69), som han anvender i sine samtidsanalyser i Tyskland i mellemkrigsårene. Der er i en given tid herskende idéer, hegemoniske idéer, men også øer af fortidige idéer og samfund, som *ikke* er helt uddøde, og som rummer et potentiale i fremtiden, både frigørende demokratisk, men også det modsatte; autoritære og lukkende.

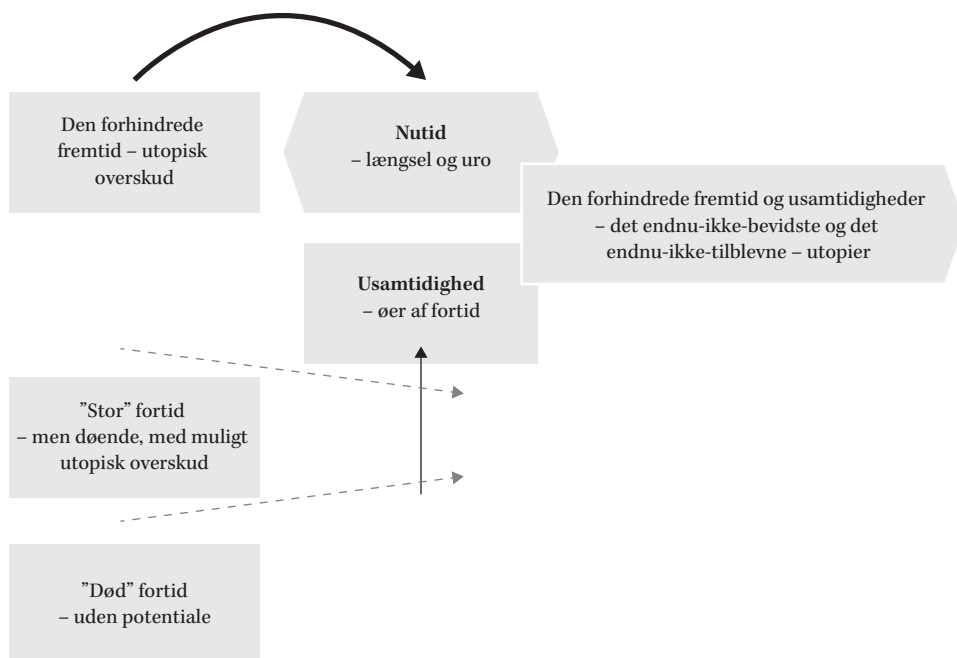
F.eks. foregik der en voldsom industrialisering og urbanisering af Tyskland fra 1880'erne og frem, som havde stor betydning for borgere på landet, hvor en bondekultur blev presset mellem dens "mentale landkort" og byernes storbytænkning og kapitalismens fremvækst. Steder med mening og historie, som man have haft et forhold til, forsvandt eller kom under pres på kort tid. Der kom således til at leve to mentale og materielle verdener ved siden af hinanden. De etablerede partier, og venstrefløjen, havde ifølge Bloch ikke erkendt fremmedgørelsens omfang og nazisternes mobiliserings muligheder i fortællinger om de fortidige "varme fællesskab" (Bauman 2003) "Blut und Boden", en artikuleret usamtidighed.* Det gav nazismen vind i sejlene. I dag ses samme diskussion om "udkants-landet" i forskellige lande, hvor højrefløjen også mobiliserer om både "landet" og "fædrelandet" – det fortidige varme fællesskab – og helt tydeligt i bl.a. Frankrig og Polen. I Danmark går kampen også, dog i mindre omfang, mellem landet og dets folk, "Det glemte folk", som forskeren Thomas Højrup allerede benævnte det i 1983, og nutidigt "salonerne", den højere "Djøj"-middelklasse, som politikerne Inger Støjberg (Støjberg 2020) benævner det. En konflikt, som har kimen, koblet til andre konflikter,** til potentielt at ændre på Danmark gennem tydeligt artikulerede antagonismer (Mouffe og Laclau 1985). Modsat lever der også andre "usamtidigheder", som evt. vil kunne materialiseres på andre måder med fokus på bæredygtighed. Bl.a. tanker om økologiske bofællesskaber og andelssamfund, som ville kunne få samfundet til at bevæge sig i en anden retning og måske få borgerne ud på landet igen. Tanken om økologi og bofællesskaber vandt frem i 1970'erne, og andelstanken går endnu længere tilbage, men er ikke "uddød", men en usamtidighed. Måske kan en bevidstgørelse og mobilisering betyde, at flere vil prøve at bo på andre måder.*** Måske gennem en mere pragmatisk tilgang og ikke "hippieagtigt", som måske vil afholde nogen fra at prøve at bo og leve på andre måder.

* Der var jo fortsat øer af det idylliske "land" i Tyskland og videre fortællinger om denne kobling til historien – "blut und boden"; et centralt element i nazismen, der romantiserede bondelivet som "rent" og "autentisk" i modsætning til storbyens dekadence.

** Altså både by-land (center-periferi) og videre nationalisme-kosmopolitisme.

*** En udvikling, som allerede synes på vej (Bofællesskab.dk 2021).

Vi kan nu vende tilbage til modsætningen mellem frem-skriftnarrativet og kritikken af dette. Bloch er om nogen opmærksom på de kritiske aspekter af moderniseringen, men opløser så at sige denne modsætning ved på den ene side at fastholde håbet om en bedre fremtid, samtidig med at han ser problemerne i den form for modernisering, der ikke er opmærksom på omkostningerne ved denne. Begrebet usamtidighed betegner lige præcis i et vist omfang den situation, vi oplever i de moderne samfund, hvor nogle er moderniseringens vindere, andre dens tabere (Bauman 1999), men også potentialer. Vejen frem for Bloch er at indløse potentialerne i ”det-endnu-ikke-bevidste”, som kan hente inspiration i utopisk overskud, forhindret fremtid, og realisere muligheder for forandringer, jf. nedenstående model

Figur 4: Fortid, fremtid, usamtidighed

Foreløbig konklusion: Vejen frem og foreløbige tanker – arbejdet med forestillingsevne

At arbejde med håb, sociologisk fantasi og forestillingsevne i undervisningen er et pædagogisk ansvar og kald i en tid præget af polykriser, og hvor en række af samfundets grundlæggende institutioner slår revner: Folkeskolen, aftalemodellen, klima- og miljøkrisen og den regelbaserede verdensorden nærmer sig i stigende grad ”tipping-points”. Med afsæt i Ernst Blochs begreb om den iboende ”længsel” og ”*det endnu-ikke*” samt UNESCO’s ”anticipatory competence” jf. tidligere bør undervisningen ikke alene styrke elevernes evne til at analysere problemer og udvikle strukturel problembevidsthed (Jakobsen 2024), men også skabe rum for at formulere visioner og utopier for bæredygtig udvikling og social retfærdighed. Dette kan evt. realiseres gennem *fremtidsværksteder*, hvor eleverne arbejder i tre faser – kritik, fantasi og realisering – for at udvikle konkrete handlingsforslag. Der kan også være tale om en *storyline*-tilgang, hvor eleverne arbejder med narrativer om fremtidige samfund og dermed forbinder faglig viden med forestillingsevne og evt. *scenarieværksteder*, der fremmer elevernes evne til at håndtere usikkerhed ved at udvikle flere realistiske fremtidsscenerier baseret på årsager og tendenser i tiden. Disse metoder aktiverer fantasi, kritisk tænkning og et handlingsorienteret håb.

Samtidig kan historiske perspektiver og viden, bevidst koblet til Ernst Blochs tanker om fortidens forhindrede fremtid og usamtidigheder med dets mulige utopiske overskud, inspirere til at genåbne muligheder, der synes tabt. I en tid, hvor fremskridtspessimismen af gode grunde er fremtrædende hos elever og studerende, kan et arbejde med udgangspunkt i Blochs tankegang være værdifuldt. Alt håb er ikke ude, men det kræver, at vi gennem undervisningen bruger håbet som didaktisk perspektiv og på den måde etablerer et nyt fremskridtsnarrativ.

Dette indebærer, at næste trin er at undersøge de muligheder, som ligger i at fremme studerende og elevers forestillingsevne og fantasi i samfundsfag med afsæt i konkrete undersøgelser af bestemte arbejdsformer i praksis. Dette vil blive udfoldet i senere artikler.

Litteratur

- Andersen, Heine og Lars Bo Kaspersen (red). 2003. *Klassisk og moderne samfundsteori*. Hans Reitzels Forlag.
- Andersen, J.E., N.K. Nielsen, P. Stounbjerg & H.J. Thomsen. 1982. *Ernst Bloch – en introduktion*. Modtryk.
- Augé, M. 1995. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso.
- Bauman, Z. 1999. *Globalisering: De menneskelige konsekvenser*. Hans Reitzels Forlag.
- Blöser, C. et al. 2020. "Hope in Political Philosophy." *Philosophy Compass* 15(5).
- Bloch, E. 1986. *The Principle of Hope* (originalt værk udgivet 1954-1959). MIT Press.
- Bofællesskab.dk. 2021. *Kortlægning og analyse af bofællesskaber i Danmark*. https://bofaellesskab.dk/images/build_projekt/Kortlaegning-og-analyse-af-bofaellesskaber-i-Danmark.pdf
- Brown, W. 2023. "Neoliberalism: Anti-Democratic Stealth Revolution." *The Real News Network*.
- BUVM. 2025. *Læreplaner for samfundsfag i grundskolen og ungdomsuddannelserne*.
- Ernst Bloch-sällskapet. "Ernst Bloch." Tilgået 5. december 2025. <https://www.ernstbloch.se>
- Goldman, L. 2023. *Principles of Political Hope*. Oxford University Press.
- Hansen, M. 2020. *Økonomiske teorier*. Forlaget Columbus.
- Hansen, M. (red.). 2009. *50 samfundstænkere*. Gyldendal.
- Huber, J. 2023. "The Political Philosophy of Hope." *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 27(6). <https://doi.org/10.1080/13698230.2024.2344380>
- Højris, Ole og Thomas Ledet (red). 2007. *Oplysningens verden*. Aarhus Universitetsforlag.
- Jakobsen, C.L. 2024. "Samfundsfag og kritisk tænkning – kan samfundet være anderledes?" *POLIS – Tidsskrift for Samfundsfagsdidaktik* 7: 93-114.
- Kemp, L., C. Xu, J. Depledge, K.L. Ebi, G. Gibbins, T.A. Kohler, J. Rockström, M. Scheffer, H.J. Schellnhuber, W. Steffen og T.M. Lenton. 2022. "Climate Endgame: Exploring Catastrophic Climate Change Scenarios." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 119(34): e2108146119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2108146119>
- Laclau, E. og C. Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso.
- Marcuse, H. 1969. *Det endimensionelle menneske*. Gyldendal.
- Miller, R., red. 2018. *Transforming the Future: Anticipation in the 21st Century*. UNESCO & Routledge. <https://en.unesco.org/open-access/terms-use-ccbby-cnd-en>
- Piketty, T. 2020. *Kapital og ideologi*. DJØF Forlag.
- Reckwitz, A. 2025. *Tab – et grundproblem i moderniteten*. Hans Reitzels Forlag.
- Rosa, H. 2014. *Fremmedgørelse og acceleration*. Hans Reitzels Forlag.
- Saxgren, J. 2026, 26. januar. "Kan vi overhovedet forsvare, at landbruget ejer så meget af vores fælles jord?" *Information*. <https://www.information.dk/debat/2026/01/kan-overhovedet-forsvare-landbruket-ejer-saa-vores-faelles-jord>
- Young, M. og D. Lambert. 2014. *Knowledge and the Future School: Curriculum and Social Justice*. Bloomsbury Academic.